

AZERBAIJAN'DA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN OLUŞUM SÜRECİ ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRMELER

GENERAL EVALUATIONS ON THE FORMATION PROCESS OF TURKISH NATIONALISM IN AZERBAIJAN

Hakan ALTINTAŞ¹, Hıfzı TOZ², Ali TAGHIYEV³

1. Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, hakanaltintas@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-6747-1104>
2. Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi, Türkçe Eğitimi, hifzitoz@akdeniz.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9196-9367>
3. Arş. Gör., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Tarih Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Kafkasya Tarihi Şubesi., alitaghiyev29@gmail.com, <https://orcid.org/0000-001-5374-1281>

Makale Türü Article Type
Araştırma Makalesi Research Article

Başvuru Tarihi Application Date
13.04.2023 04.13.2023

Yayına Kabul Tarihi Admission Date
03.07.2023 07.03.2023

DOI

<https://doi.org/10.30798/makuiibf.1309150>

* Çalışma, Prof. Dr. Hakan ALTINTAŞ'ın tez danışmanlığında, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi anabilim dalında yüksek lisans öğrencisi olan, ALI TAGHIYEV tarafından hazırlanan ve 2020 yılında Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi ana bilim dalında gerçekleştirilen tez savunması sonucu BAŞARILI bulunan tez çalışmasının genişletilmiş ve güncel veriler işlenmiş çalışmaya dayanmaktadır.

Öz

Milliyetçilik evrensel boyutta ele alınan kavramlardan birisidir. Milliyetçilik yakın çağdan itibaren büyük ses getiren nosyonlardan birisi olmuştur. Her ne kadar Yakın Çağ ile ilgili bir ideoloji olsa da, devletlerin ilk oluştuğu günden beri var olmuştur. Her bir coğrafyanın kendisine özgün milliyetçilik ülküsü vardır. Farklı lisani, inancı, tarihi ve kültürel yaşamın sonucu milliyetçilik kavramı bu koşullara uygun şekillenmiştir. Azerbaycan'da gün yüzüne çıkmış olan milliyetçilik bir tek amaca hizmet etmiştir ve bu bir tek amaç bağımsızlığın kazanılması idi. Zira bu hususta Azerbaycan Türkleri kendi kültürüne, diline arazi bütünlüğüne sahip çıkmış ve sahip çıkmanın mücadelesinin günümüzde de açık bir şekilde vermektedir. Bu çalışmada XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan devletinin sınırları içerisinde Türkçülüğün oluşmasını tetikleyen etkenler, Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, gelişim süreci, çizdiği yol ve bu hususta verilen mücadeleler hakkında değerlendirme yapılmış ve bilgiler verilmiştir. Çarlık ve Sovyet döneminde Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin toplumsal hayattaki yansımaları, 1917 Ekim Devriminin Azerbaycan Türkleri için etkisi, analiz edilmiş ve Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişimi hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milliyetçilik, Azerbaycan, Güney Kafkasya, Çarlık Rusya, SSCB, Azerbaycan Türkleri.

Abstract

Nationalism is one of the universal concepts. Nationalism has been one of the most prominent notions since the modern era. Although it is an ideology related to the modern era, it has existed since the formation of states. Each geography has its own unique nationalist ideal. The concept of nationalism has been shaped according to these conditions, which include different languages, beliefs, histories, and cultural lives. Nationalism in Azerbaijan has served only one purpose, and that is to gain independence. Azerbaijan Turks have protected and fought for their culture, language, and territorial integrity. In this study, the factors that triggered the emergence of Turkism within the borders of the Azerbaijani state since the 19th century, the emergence and development process of Turkish nationalism, the path it has drawn, and the struggles for it are evaluated and information is provided. The social reflections of Turkish nationalism in Azerbaijan during the Tsarist and Soviet periods, the impact of the October Revolution of 1917 on Azerbaijani Turks, and the birth and development of Turkish nationalism in Azerbaijan are analyzed and information is provided.

Keywords: Nation, Azerbaijani, South Caucasus, Tsarist Russia, USSR, Azerbaijani Turks.

EXTENDED SUMMARY

Research Problem

The main aim of the study is to identify the key factors that led to the development of Turkish nationalism in Azerbaijan. The fact that Turkish nationalism has taken on a structure that is compatible with the conditions of the time is the best example of how much Turks care about their country. Each citizen has provided great support in the formation and shaping of the state from the past to the present; while one Turkish writer was successful, the other Turkish soldier was successful in military defense. Developing a common language in the Turkish world is important. This has been emphasized several times by Azerbaijan's leaders and pioneers, Muhammad Emin Resulzade and Heydar Aliyev. Through the mother tongue, each citizen will understand their national identity and defend it in a magnificent way.

Research Questions

How has the concept of nationalism developed in Azerbaijan? What is the basis of Turkish nationalism?

Literature Review

Nationalism holds an important place in the literature as an ideology that has taken on different forms throughout history and has been shaped by social conditions. Sometimes it symbolized unity, while at other times discrimination. Today's nationalism is seen as a nation-state relationship that emerged as a result of modernization. The concept of the nation-state gained importance due to imperialist occupations that increased as Western countries began to open up to the seas and geographical discoveries advanced, followed by the Industrial Revolution and economic developments. The dialectic concept of nationalism and the development of modernity resulted in the nation-state paradigm that is used today. Without understanding the notion of the state, it is difficult to understand the notion of the nation. The state is a whole on a piece of land with certain boundaries, and if the human community has sovereignty rights over that piece of land, then it represents the nation. During the early ages, humanity hunted in herds and constantly moved, so they did not establish settlements. Later, as humans evolved to agriculture, they built walls around their living areas to protect themselves from wild animals and attacks from other groups, and humanity that established the first city-states began to adopt the feudal state form. Although different state paradigms were established from the feudal state form to the absolute state form, none of them match the modern nation-state paradigm. Methodology - In order to understand the subject comprehensively, after providing information about the concept of nationalism, the formation of Turkish nationalism in Azerbaijan was discussed. In this regard, the sources used include the Azerbaijan National

Academy of Sciences, the Mirze Feteli Ahundov National Library, the Azerbaijan Presidential Library, and the Dergi Park. Results and Conclusions - This study highlights that the concept of nationalism has been adopted worldwide, and nationalism will be emphasized for many years to come. Depending on the era, it will take on different dimensions, such as climate change, new wars, and population growth. As for Azerbaijan, the fight against fascist Armenian nationalism will continue as a result of the liberation of Karabakh. In the historical process that took place in the region, Turkish nationalism will gain importance among young people in Azerbaijan.

Methodology

In order to understand the subject comprehensively, after providing information about the concept of nationalism, the formation of Turkish nationalism in Azerbaijan was discussed. In this regard, the sources used include the Azerbaijan National Academy of Sciences, the Mirze Feteli Ahundov National Library, the Azerbaijan Presidential Library, and the Dergi Park.

Results and Conclusions

This study highlights that the concept of nationalism has been adopted worldwide, and nationalism will be emphasized for many years to come. Depending on the era, it will take on different dimensions, such as climate change, new wars, and population growth. As for Azerbaijan, the fight against fascist Armenian nationalism will continue as a result of the liberation of Karabakh. In the historical process that took place in the region, Turkish nationalism will gain importance among young people in Azerbaijan.

1. GİRİŞ

Azerbaycan tarihsel, kültürel, stratejik öneme sahip bölgelerden biridir. Bölgede tarihsel süreç içerisinde pek çok Türk Devleti kurulmuştur. Safevi İmparatorluğu'nun çöküşüyle ve bölgede ortaya çıkan siyasi karışıklıklar nedeniyle Azerbaycan Devleti bir bütün halinden çıkarak beyliklere ayrılmaya başlamıştır. XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan bölgesi içinde ortaya çıkan Osmanlı-İran, İran-Rusya ve Osmanlı-Rusya savaşları nedeniyle bölge istikrarsızlaşmaya başlamıştır. Bu savaşlarda kazançlı çıkan Rusya imparatorluğu olmuştur. Çünkü Kafkasya bölgesinde ilerleme ve başarılı toprak kazanımlarını gerçekleştirmiştir.

Rusya, sömürgeci siyaset izleyen Hollanda, Portekiz, İspanya, İngiltere ve Fransa gibi yeni sömürgeler elde etme politikası izlemiştir. Rusya'da Ramanof Hanedanlığı'nın genişlemeci politikası sonucu, XIX. yüzyılın ilk başlarında Kafkasya bölgesinde ilerleyen Çarlık rejiminin karşısında bölge halkları Çarlık rejimine engel olamamışlardır. Bu süre zarfı içerisinde Kuzey Kafkasya'nın Rus işgaline uğramasıyla birlikte, 1813 Gülistan antlaşması ve ardından 1828 senesinde gerçekleşen Türkmençay antlaşması sonucu Rusya ve İran arasında yapılan anlaşmalarla Güney Kafkasya, yani Azerbaycan'ın Kuzeyi Rus işgali altına girmiş; Güney kısmı ise İran işgaline uğramıştır. Bu durum Birinci Dünya Savaşı dönemine kadar sürecektir. İşgal döneminde, Azerbaycan iktisadi, siyasi ve toplumsal anlamda değişim süreci içerisine girmiştir. Beyliklerden kaynaklı olan feodal düzen yıkılmış, yerini kapitalist düzeni esas alan bir sistem kabul edilmiştir. Sanayi devriminin İngiltere öncülüğünde gelişmesiyle birlikte, Azerbaycan'da bu gelişmelere kayıtsız kalmamıştır. Bakü'de milli sanayinin kurulması sonucu, kapitalist bir sınıf ortaya çıkmıştır.

Çarlık Rusya döneminden itibaren milliyetçilik ideolojisi Güney Kafkasya bölgesini de etkisi altına alması sonucu bölgede etnik çatışmalar ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'da ortaya çıkan Türk milliyetçiliğinin uyanışı nevi şahsına münhasırın özelliklere sahiptir. Türk Milliyetçiliği ideolojisi Azerbaycan'daki bağımsızlık mücadelelerinin katalizörü olmuştur. Azerbaycan aydınları gizli bir şekilde, Çarlık rejiminin sömürgeci ve asimile etme politikalarına karşı, örgütlenmeye başlamıştır. Mücadelenin başlarında aydınlar, milliyetçi romantizmi benimsemişler ve ardından romantik milliyetçiliği kurtuluş yolu olarak görmüşlerdir. İlk başta entelektüellerin başını çektiği camia, Çarlık sistemi yerine; dil, tarih ve kültür gibi etnik hususlar üzerinde Azerbaycan'ın yeniden inşa edilmesine ilişkin tezleri savunmuşlardır. Tarihsel süreç içerisinde milliyetçilik harekâtı; İslamcılık, Türkçülük, liberalizm, sosyalizm ve komünizm ideolojisi içerisinde ilerleme kaydetmiştir.

2. AZERBAJCAN'IN İSMİ, DİLİ, DİNİ VE COĞRAFYASI

Azerbaycan'da Türk Milliyetçiliği gelişimi ani bir şekilde gerçekleşmemiştir. Diğer uluslarda olduğu gibi tarihsel süreç içerisinde kendine özgü özelliklere haiz bir milliyetçilik akımının yaygınlaşması söz konusudur. Konuyu detaylı şekilde incelemek için ilk önce Azerbaycan isminin

nerden geldiğine, Azerbaycan devletinin dili ve dini, bölgenin coğrafyası üzerine kısaca değinmekte fayda vardır.

Azerbaycan adının nereden ortaya çıktığına dair farklı teoriler vardır. Fakat bu konuda kapsamlı bir bilgi kaynağı bulunmamaktadır. Bölge tarihsel dönemler içerisinde farklı isimlerle anılmıştır. Araştırmacılar literatürde “ateşler yurdu” manasının gerçeğe daha yakın olduğunu ifade etmektedirler. Nitekim Azerbaycan sözü, M.Ö. 331 senesinde Gaugamela mağlubiyetinin ardından Büyük Aleksandros'un uhdesindeki İranlı vali Atropates'in isminden gelmektedir. Atropates, Aleksandros'un ölümünden sonra önceleri Aleksandros'un ismi ile idare ettiği Küçük Medya (Medya Minör) arazisinde özgür bir krallık kurmuştur. Bu ülkeyse “Atropates'in ülkesi” manasında eski Yunanca Atropatane, Farsça'da Aurpatakan, Arapça'da farklılığıyla Azerbaycan'a çevrilmiştir. Azerbaycan adı Pehlevice azer “ateş” ve baykan “muhafız” sözlerinden oluştuğu ya da Azarbaz b. Bivarsef kişi isminden geldiği gibi fikirler, mitten ibarettir (Yeşilot, 2015). 1918 yılında kurulmuş olan devlete Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ismi verilmiştir. Böylece bölgede bulunan Türk Milleti, milliyetçilik akımlarının etkisiyle siyasal ve sosyal alanda kendilerinden söz ettirmeye başlamıştır.

Milliyetçilik nosyonu ve hareketleri için lisan, olmazsa olmaz bir öneme haizdir. Dil sayesinde dönemin aydınları yurttaşlara milli bilinci uyandıracak bilgiyi aktarmıştır. Çağdaş uluslar, dil sayesinde ulusal birliği bir arada tutabilmiştir. Azerbaycan tarihsel süreç içerisinde dil konusunda Rusça ve Farsçanın baskısı altında kalmıştır. Bu dönemde dilde birlik sağlanması için Azerbaycan Türkçesi, Rusça ve Farsça kelimelerden arındırılmak suretiyle modern Azerbaycan dili oluşturulması hususunda önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. Daha sonra ele alınacağı üzere Azerbaycan'da milliyetçilik ideolojileri, dil sayesinde geliştirilerek toplum tarafından benimsenmiştir.

VIII. yüzyıla kadar Türkler yalnızca bir yazı dilinden istifade etmişlerdir ve bu yüzyıldan sonra Azerbaycan ve Anadolu'da bulunan Türklerin nüfusu hızla artmaya başlamıştır. Harezm'de ortaya çıkmış olan bu yazı dili ve Türk kültürü, daha sonraları Selçuklu Türkleri tarafından da kullanılmıştır. Moğol istilası sonucu Azerbaycan'da bulunan Türklerin bir kısmı Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmış ve bir kısmı ise Moğolların emri altına girmiştir. Anadolu'ya gelmiş olan Harezm Türkleri arasında edebî dil bilenler fazlaydı, ancak daha önceleri Anadolu'ya yerleşmiş bulunan Oğuz Türkleri bu edebî dilden uzaktılar. Eser veren önemli şahıslar aracılığıyla yeni bir edebî dil oluşturuldu ve Oğuz Türkçesi ile edebî dil birleştirildi. Ayrıca sözlü edebiyatın gelişmesi ve bu edebiyatın özelliği sayesinde Anadolu'da Oğuzcaya dayalı yeni bir yazı dilinin kurulması sağlanmıştır. Azerbaycan Türkçesi, Batı Türkçesinin doğu kolu içerisinde yer alan ağızlar camiasının ve bu alan dahilinde ilerleyen yazı dilinin ismidir. Zira XIII. Yüzyıldan itibaren günümüze kadar kullanılan Oğuzca'nın Batı kolu, giderek Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi olarak ikiye ayrılır. Bununla birlikte Azerbaycan Türkçesi “Doğu Oğuzca”, Osmanlı Türkçesi ise “Batı Oğuzca” olarak anılmaya başlamıştır. Azerbaycan coğrafyası, dil coğrafyası bakımından Doğu Anadolu, Güney Kafkasya ve Kafkas Azerbaycan'ı, İran

Azerbaycan'ı, Kerkük ve Irak-Suriye Türkleri havzaları içinde yer alır. XIV. yüzyıldan başlayarak tek bir çizgi halinde çağımıza gelen Azerbaycan Türkçesi 1828'de Azerbaycan'ın ikiye ayrılmasıyla kesintiye uğramıştır. Çağımızda ise Güney Azerbaycan'da Farsça yazı dili olarak kullanılmaktadır. Ancak Azerbaycan Türkçesinin yazı dilinin merkezini Kuzey Azerbaycan Türkçesi oluşturmaktadır. Modern devirde, yani bugün Azerbaycan yazı lisanı ilk önce Bakü, Tebriz, Karabağ ve Nahçıvan ağızları dörtgeni ile Batı Türkçesinin teşkiline dayanmaktadır (Alkaya ve Buran, 2011).

Daha önceleri Azerbaycan arazisinde en geniş din, putperestlikti. Değişik hayvanlara, aya ve güne tapılıyordu. Gün ve ayla beraber verilen yılın ve kertenkele betimleri sürüngenlere de tapıldığı delilidir. Aşiretlerde sınıflaşma gün yüzüne çıktıkça ülkede dinî kavramlar da dönüşmeye başlamıştır. Din, artık hükümdar sınıfın çıkarına uyumlaştırılıyordu. Azerbaycan'ın güney bölgelerinde yaşayanlar ise ateşe tapmışlardır. Bu dinin esası Azerbaycan arazisinde dünyaya göz açmış olan Zerdüş tarafından ortaya atılmıştır. Ateşe tapanlara Zerdüştiler, aleve tapmaya ise Zerdüş dinî deniliyordu (İsmailov, 2014). Dinsel olarak ileri evrelerde Azerbaycan önce Musevilik, ardından da İslam dinini benimsemiştir. Siyasal açıdan din, ülkede büyük öneme sahip olmuştur. İktidarlar dinî kullanarak siyasi güç elde etmeye çalışmışlardır.

Azerbaycan'ın jeopolitik konum olarak da önemli bir yere sahiptir. Nitekim Güney Kafkasya veya diğer ismiyle Transkafkasya'da bulunmakla birlikte Avrupa, Asya ve Orta Doğu ile de kesişmektedir. Azerbaycan komşu devletleri sırasıyla doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Rusya, kuzeybatıda Gürcistan, Batı'da Ermenistan ve Türkiye, Güney'de ise İran devletiyle sınırları mevcut olan coğrafi bölgeye sahiptir. Azerbaycan arazisi, tarihsel süreç içerisinde dışa doğru genişlemiş bulunsa da XVI. yüzyıldan sonra içe doğru daralmaya başlamıştır. Azerbaycan, daha fazla doğal kaynağa sahip olan bir ülke konumunda olmasıyla önemli bir bölgeye sahiptir. Geçmişten günümüze kadar Asya'dan Avrupa'ya kadar uzanan İpek Yolu, Azerbaycan arazisi içerisinde de geçmektedir.

3. AZERBAYCAN'DA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin oluşma sürecinin ana etkenlerinden birisi de Rus işgaline uğraması sonucu yerel halkın bu istilaya karşı birliktelik sağlaması için harcadıkları çabalarıdır. Çarlık yönetimi döneminde Azerbaycan'da sosyal ve kültürel alanlarda birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişikliklerin en önemli görünümü, Rus işgaline uğrayan topraklarda aydınların ve burjuva kesiminin sayesinde yerel halkın teşkilatlanması olgusudur. Azerbaycan'ın hanlıklar dönemine ayrılması sonucunda birlik ve beraberlik olgusu o gün için henüz söz konusu bile değildi. Sovyetler Dönemi'ndeki esaretin Çarlık döneminden bir farkı yoktu; yerel halka karşı ilk önceleri yumuşak politika perspektifinden yaklaşan Bolşevikler, ardından sert tutum takınmaya başlamışlardır. SSCB'nin dağılmasına yakın bir süreçte birliği oluşturan devletler, Rus baskısının zayıflaması neticesinde ancak rahat bir nefes alabilmişlerdir.

3.1. Çarlık Dönemi

Azerbaycan'da Beylikler döneminde sosyal, siyasal anlamda bir bütünlük yoktu ve bu durum karşısında dıştan gelen herhangi bir tehdit aleyhine bir birliktelik yaratılmamıştı. Çarlık Rusya'nın Azerbaycan topraklarını işgal girişmelerinin nedeni bölgenin önemli stratejik konumda olması ve doğal kaynaklar yönünden zenginliğe sahip olmasıydı. Nitekim bölgede mis, altın, pamuk, ipek ve hususiyle petrol çok fazla önem taşımaktaydı. Çarlık Rusya'sının işgali sonucu feodal yapı çökmüş, sosyal bütünlük sağlanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde, bölgeye çeşitli etnik gruplar yerleştirilmeye başlanmıştır. Etnik grupların yerleşmesi sonucu Azerbaycan'da XIX. yy. itibaren değişik dinî ve kültürel yapılar gelişmeye başladı.

1789 Fransız Devrimi'nin ardından gün yüzüne çıkan milliyetçi hareketlerin Avrupa'da hızlı ilerlemesi sonucu Panslavizm'in kuvvetlenmesi ve Rus rejimi aracılığıyla da bu fikrin bir dış siyaset vasıtası olarak istifade edilmesine neden olmuştur. Rus milliyetçiliğinin dil, inanç ve Slavlaştırma ekseninde biçimlenişini Ruslar, işgal ettikleri bölgelerde kendi bekalarının bir nedeni olarak görmüşlerdir. Diğer taraftan Rus milliyetçilik ideolojisinin yayılması ve Pan-Rusizm'e çevrilerek Rus emperyalizmi, şovenizm ve genişlemeci siyaseti üstündeki tesiriyle beraber dil ve din Çarlık Rusya'dan başlayarak Rusya'nın farklı etnik unsurları Ruslaştırma siyasetinin ilkelerini meydana getirmiştir (Özel, 2014). 24 Şubat 2022 Moskova saatiyle 06:00 civarında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in "Ukrayna'nın askerden ve Nazizm'den arındırılması" amacıyla "özel bir askerî operasyon" ilan etmesiyle başlayan Rusya-Ukrayna savaşının gerçek nedeni geçmişte olduğu günümüzde de Ruslaştırma siyasetine dayanmaktadır.

Azerbaycan'ın kuzey bölgesindeki hanlıklar Ruslara karşı kendilerini savundularsa da birlik içerisinde mücadele edemedikleri için hepsi teker teker Rus işgaline uğramıştır. Çar, bölgedeki Türklerin desteğini kırmak için yerli derebeylerini ikna etme yoluna başvurmuş ve böylece Anadolu'dan gelen Türk desteğini kırmayı amaçlamıştır. Çarizm, bu hususta yerli feodallere karşı siyasetinde değişikliğe gitmiştir. İlk önce 1842 yılında Tiflis'te önde gelen isimlerin ve ağaların özel haklarının korunması adına birtakım düzenlemeler yapılmıştır (İsmayılov, 2007). Rusya, Azerbaycan topraklarını zapt ettikten kısa bir süre içerisinde mevcut geleneksel idari ve hukuki düzeni kaldırmış, bu hususta yerel bölünmeye neden olan etkenleri de bertaraf ederek Kuzey Azerbaycan yurttaşlarının görece benzeşmesine ve ekonomik birleşmenin yolunu hazırlamıştır. Diğer taraftan Çarlık yönetim tarzının panslavist şekli imparatorluk dahilindeki Rus olmayan tüm etnik grupların, halkların millet bilincinin gelişmesinde etkili olmuştur. Azerbaycan Türkleri de ulus bilincinin gelişmesinden kendine düşen payı almıştır. Azerbaycan ulusunun Müslüman bir camia olarak gayrimüslim bir rejimin idaresi altında bulunması ve diğer Kafkas halkları olan Gürcüler ve Ermenilere kıyasla adaletsizliklere ve ayrımcılığa uğradıkları hissi de millî hüviyetin gelişmesine neden olmuştur. Çarlık rejiminin Azerbaycan'ın en zengin topraklarına dışarıdan getirmiş olduğu göçmenleri yerleştirmesi, eğitimde ve sosyal yaşamda

Ruslaştırma politikası uygulaması, ağır vergiler ve sıkı denetim gibi birçok zorlamalara tabi tutulması sebebiyle Azerbaycan halkı bu durum karşısında tepkilerini ortaya koymuş ve bu adaletsiz yönetim şekline karşı duyulan tepki Ruslara karşı sert muhalefet yapılmasına yol açmıştır. Çar rejiminin bu dışlayıcı tutumu, halkın ötekileştirme uygulamasına karşı koydukları tepki ve tavır çağın gereklerine de uygun olarak Azerbaycan’da uluslaşma sürecinin hızlanmasına neden olmuştur (Turan, 2018).

XIX. yüzyılın ortalarında petrol, yakacak bir madde olarak istifade edilmekte ve az miktarda üretimi yapılmıştır. Fakat aynı yıllarda Rusya pazarında petrol gereksinimin artmasıyla beraber, Bakü’deki petrol endüstrisinde hızlı gelişmeler yaşanmıştır. Bakü’de endüstrinin gelişmesi sonucu cazibe kentine çok sayıda Ermeni, Gürcü, Rus kökenliler göç etmeye başlamıştır. Özellikle, “1861 Kanunnamesi”nden sonra Bakü petrollerine olan ihtiyaç artmıştır (Yeşilot, 2015). Böylelikle Rusya, Bakü’yü dış kapitalist sisteme açmış, bu sebeple Azerbaycan yirmi beş sene içinde petrol istihsal edilmesi yönünden Amerika Birleşmiş Devletleri’ni geride bırakmış ve en büyük petrol istihsal eden bölge konumuna gelmiştir. XX. yüzyılın ilk başında ise yeryüzünde üretilen petrolün yarısından fazlası Bakü’de üretilmekteydi. 1872 senesinden evvel, Bakü şehrindeki verimli petrol kaynaklarının %88’i bölge halkının uhdesi altındaydı. Zamanla yer altı kaynakların çoğu yabancı yatırımcılar aracılığıyla satın alınmak yolu ile Türklerin yetki alanından çıkmış bulunuyordu. Bununla beraber kârın daha büyük bölümünü petrol yataklarının bulunduğu arazilerde toprağını satmayıp petrol istihsal işine koyulan kişiler kazanmaktaydı. XX. yy. başında kullanımda olan 167 petrol endüstri işletmelerinden sadece 49’u (%29.3’ü) yerli yatırımcının yetkisinde bulunuyordu. Üstelik istihsal oranları ele alındığı zaman 1-10 milyon pud istihsal yapan işletmelerin yalnızca %12.5’i Azerbaycan Türklerinin idi. 10 milyon pudan çok istihsal yapanlar içinde ise yerli yatırımcı bulunmuyordu. Aleyhlerine gözüken bu tabloya karşın Musa Nagiyev, Hacı Zeynelabidin Tagiyev ve Şemsi Asadullayev gibi zengin yerli yatırımcılar da vardı ve bu şahsiyetler Azerbaycan camiasında “yerli burjuvazi” olarak isimlendirilen yeni sınıfın temsilcileriydi. Serbest bir pazarda kuvvetli hasımlarla kıyasıya rekabet halinde olan bu yeni sınıf, doğası gereği dinamikti; modernleşmeye ve yeniliğe açıktı. Millî bilincin oluşumunda kültürel kaynakları araştırırken eğitimden basına, tiyatrodan hayır kurumlarına kadar bütün atılımların lojistiği kent soylularının maddi desteği sonucu olmuştur (Açikkaya, 2010).

Daha sonraki devirlerde Petrol endüstrisinin oluşmaya başlamasından sonra, Azerbaycan’da varlıklı bir Türk camiası da ortaya çıkıyordu. Zamanla bu zengin zümreler Türklüğün ve İslam’ın bölgede yeniden güçlenmesine destek olacaklardır. Örnek vermek gerekirse Hacı Zeynelabidin Tagiyev gibi hayırseverler Azerbaycan Türklerinin kalkınması için elinden geleni esirgememiştir, onun sayesinde Azerbaycan’da ilk defa Kur’an, Azerbaycan Türkçesine tercüme edilmiş ve birçok kitap bastırılmış ve dahası da Kafkaslarda ilk Müslüman kız okulunu açılmıştır. Azerbaycan’da “milletin atası” olarak tanınmış olan Hacı Zeynelabdin Tagiyev, Azerbaycan tarihine unutulmaz hayırsever bir zengin olarak geçmiştir. Musa Nagiyev, Murtaza Muhratov, Şemsi Asadullayev gibi hayırseverler Türk

ve İslam nüfusu için çaba harcamış ve yeni aydınların doğuşunu destekleyerek bölgede Türk gençliğinin Rus işgaline karşı direnmesine katkı sağlamışlardır (Yeşilot, 2015).

Dönemin Rus rejiminin yürütmüş olduğu siyasi baskı, Azerbaycan Türklerinin bekası için huzursuzluk kaynağı olmuştur. Rus rejimi İslam inancına sahip olanlara karşı ırkçılık politikası yürütmüş ve Azerbaycan'ın öz topraklarında Gürcü ve Ermeni kökenli insanlara daha üst düzey haklar tanımıştır. Örneğin, II. Alexander devrinde (1855-1881) Rusya'nın muasır olması için birtakım ilerlemeler kaydedilse de bu Kafkasya topraklarında yaşayan Müslüman tebaa için kısıtlı biçimde hayata geçirilmiştir. 1870 senesinde yapılan ve emlak sahipliğini tertipleyen Şehirsel Düzenleme Kanunu'na göre Bakü ve çevresinde %80 civarında ahalisi olan Azerbaycanlıların kent belediyesinde yalnızca %50 temsil ayrıcalığına sahip olmaktaydı. Neticede, Bakü kent duması (konseyi), Rus ve Ermenilerin idaresine verilmiştir. Ermeniler yönetimin her kademesinde görevlendirilmiş ve bazıları ise bol kazanç sayesinde varlıklı petrol üreticisi olmuştur. Hususiyle milliyetçi Daşnaksütyun Partisi, Türk milletine karşı düşmanca tutum sergiliyor ve bu hususta Türklere karşı nefret uyandıran propagandalar gerçekleştiriyordu. Lakin 1907 yılından başlayarak Daşnaklar sadece Osmanlı Anadolu'sunda değil Güney Kafkasya'da da bağımsızlık istemeleri Rusların gazabına sebep olmuştur. Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasında yaşanan tansiyon ve arbedenin varlığı, Rus idaresine karşı mücadelenin gerçekleşmesini engelleyen sebeplerden birisi olmuştur. Böylelikle Rusya, diğer İslam inancına sahip olan arazilere kıyasla Azerbaycan bölgesini idare etmekte zorlanmıyordu (Türe ve Aghaazizov, 2019).

1905 Rus İnkılabından sonra Çarlık rejimi altında yaşayan Türk ve Müslüman camialar biraz da olsa özgürlük elde ettiler. Bu özgürlükten yararlanan ve büyük çaba gösteren bölge halkı politik varlık göstermeye başladılar ve Devlet Duması'na temsilciler göndererek imparatorluğun politik hayatında kendi varlıklarını göstermiş oldular. Gazete ve dergi gibi kaynakları kendi dillerinde yayınlamaya ulus ve dinî hüviyet düşüncesinin oluşması için çabalar harcadılar. Fakat bu eylemler onları medeni ve politik bir kuvvet haline getirmede zira bu topluluklar, devletin ahalisinin ancak %10'unu oluşturuyorlardı. Rusya'da İslam dinine inanan insanların ekseriyetini Türkler oluşturuyordu. Kuzey Kafkasya bölgesinde de Müslüman olan etnik gruplar mevcuttu. Türkler, demografik olarak büyük bir araziye yayılmışlardı. Bu nedenle de Türkler, imparatorluk dahilinde budunsal bir tehlike değildi. Bu yüzden de imparatorluğun Ruslaştırma siyaseti hızlı ve etkili şekilde ilerlemiştir. Türklerin yaşadığı bölgelere Rus köylüleri yerleştirilmeye başlanmıştı. Rus göçmenler, yerleştikleri arazilerde iktisadi ve toplumsal hayatın ilerlemesine neden oluyordular. Türklere verilen bazı hürriyetler basın-yayın hayatını bir nebze de olsa hareketlendiriyordu. Rus baskısının ve maddi zorlukların artması, entelektüellerin muhafazakâr ve milliyetçi tutumlarında, bazı düşünürlerin sosyalist fikirlerinde bir süreklilik teşkil ediyordu. (Akgün ve Abbasov, 2020).

3.2. Sovyet Dönemi

Bolşevik Devrimi sonrasında Rus işgalinde olan devletler, idari boşluktan yararlanmak suretiyle bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bağımsızlığını ilan eden devletlerden biri de Azerbaycan Devleti'ydi (1918). Ruslar kendi içindeki kargaşaya son verdikten sonra yeniden komşu devletlere ordu göndermeye ve onlar istilaya başlamıştır.

Şubat Devrimi'nin ardından Bolşevik yönetiminin başa geçmesinden sonra Ruslar yeniden işgal harekâtına başlamış oldular. Kızıl Ordu 27 Nisan 1920 yılı Bakü şehrini ele geçirerek Azerbaycan Devleti'nin bağımsızlığına son vermiştir. Bu istila döneminden sonra ülke yetmiş yıl Rus esaretine girmiştir. Bu süre içerisinde Azerbaycan devleti ilk önce 12 Mart 1922 tarihinde Ermenistan ve Gürcistan'la beraber Transkafkasya SSFC'nin çatısı altında, 1937 senesinde ise ayrı bir cumhuriyet olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin bir parçası haline getirilmiştir. Yerkürede ilk sosyalist devlet oluşturma planını gerçeğe dönüştürmek için ortaya çıkan Bolşevik İhtilali ve bu ihtilali izleyen iç savaşın ardından Rus devrimciler, büyük bir coğrafyada kontrolü ele geçirerek Sosyalizm ve bu felsefenin Leninizm ideolojisine dayalı bir ülke olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurulduğunu dünyaya ilan etmişlerdir. (Turan, 2018).

27 Nisan 1920 yılı işgalinin perde arkası aynı idi. Zira Azerbaycan tekrardan Rusya hükümlerinin altına girmiş bulunuyordu. 27 Nisan olayının ardından, ülke yavaş yavaş Sovyet rejiminin düzeni altına girmeye başladı. Yeni yönetim, Azerbaycan tarihi, dili, dinî ve kültürüne ait birtakım yeni düzenlemeleri yürürlüğe koydu. Azerbaycan'da tatbik edilen toplumsal baskı ve tutuklamalar üç aşamada icra edildi: İlk aşama Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920'de ele geçirilmesinden, 25 Mayıs 1920 tarihli Gence ayaklanmasına kadar ki tarihi dönemi içerisine alır. Bu çağda baskı ve tutuklamalarının hedefinde cumhuriyet devrinin din adamları, entelektüeller ve politikacıları vardı. İkinci aşamada 25 Mayıs 1920 tarihli Gence ayaklanmasından başlayıp 1922'de SSCB'nin doğuşuna kadar ki tarihsel süreci içerisine almaktadır. Üçüncü aşama ise SSCB'nin doğuşundan sonraki tarihsel süreci kapsamaktadır. Bu dönemde, Azerbaycan göreceli özgürlüğünü tamamen kaybetti, toprak bütünlüğüne kastedildi, millî ölküye sahip olan aydınların birçoğu sürgüne gönderildi veya tutuklandı. Moskova'nın Azerbaycan üzerindeki hakimiyeti tesis edilmiş oldu (İbrahimli, 2010). Moskova bunları gerçekleştirirken birtakım kumpas ve hilelerde başvurmadan imtina etmemiştir.

Bu kumpas ve hilelerden birisini teşkil eden Moskova'nın 1926 yılında düzenlemiş olduğu Türkoloji Kurultayı organizesidir. Buradaki amaç, Türkçülüğe karşı saldırı planlarını hazırlamaktı. Moskova için Türkçü fikir ve politikanın bilimsel açıdan öğrenilmesi gelecek için büyük önem taşıdığından kurultayın teşkil edilmesi boşuna değildi. Daha sonraları Sovyet kıyımına uğrayan, tutuklanarak sürgüne gönderilen Türkologların birçoğu 1926 senesi I. Bakü Türkoloji Kurultayı'na katılmak için gitmiştir. I. Türkoloji Kurultayı 26 Şubat- 6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü şehrinde gerçekleşmiştir. Kongreye SSCB'nin dahilinde yaşayan ve yabancı devletlerden davet edilen 131 saygın

bilim insanı katılmıştır. Kurultay, dokuz gün sürmüş ve on yedi kurul gerçekleşmiştir. Türk dünyasının diline, tarihine, edebiyatına dair otuz sekiz nutuk metni dinlenmiştir. Kongre anında Türk lisanının yedi büyük problemi ele alınmıştır:

Alfabe problemi

Öğretim problemi

Yazım problemi

Edebi dil problemi

Komşu ve akraba dillerin mütakabiliyet ilişkileri

Kök dil nazariyesi ve Türk dilinin tarihi meseleleri esas tartışma konusu olmuştur.

Türkoloji kongresinin dikkate aldığı hükümler arasında müşterek alfabe, müşterek edebi lisan, müşterek terminoloji gibi mühim problemler dile getirilmiştir (Yakar, 2018). Sovyet rejimi doğu toplumları yönetim modeline dayalı baskıcı düşünce tezleri ile yönetilen siyasal bir iklime haizdi. Bu yönetsel çerçeve siyasi baskılarla hegemonyasını yaygınlaştırmak ve çıkarlarını maksimize etmek için amaca giden her yolu kabul eden “Sovyet ülküsü” olarak isimlendirilen kendisine has despotik bir yönetim sistemine sahipti. Sovyet sistemi, her ne kadar Bolşevik İhtilali'nin öncesi ve ihtilalin ilk senelerinde Çarlık Dönemi'ni “ulusların mahpushanesi” olarak damgalayıp Çarlık rejimini hasım olarak duyurmuşsa da bu idarenin bilhassa Slav kökenli olmayan vatandaşlara karşı kullandığı siyasi yönteminin aynısını kısmen sürdürmeye devam etmiştir. İdari ve etnik bölünmeyi sağlamak için uyguladıkları bu politikalar, Müslüman olan toplumları parçalamak, Rus hüviyetinin yüksek mevkide tutarak uzun vadeli Ruslaştırma maksadı gütmeye ve devletin dahilindeki Müslümanların devlet haricinde bulunanlarla iletişimi önlemek ve koparmak siyasetlerini Çarlık zamanında olduğu gibi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği devrinde de devam etmiştir. Bolşevikler, inkılabtan evvel ve inkılabın ilk senelerinde “ulusal sorun” a milletlerin öz kaderlerini kendileri belirleyecek biçimde demokratik bir yaklaşım göstermişler de bu tavır pek uzun sürmemiş; yeni yönetimin ülkenin tümünde nüfuzunu temin etmesinde hususiyle de Stalin'in SSCB de tek hükümdar rejimini oluşturmasından sonra bu yönetsel bakış açısı hızla yerini koyu merkezîyetçi bir perspektife yönelmiştir. Bu kavrayış, Sovyetler Birliği'nin uhdesindeki devletlerin ulusal kültür ve hüviyetleri üstünde hayata geçirilen ağır tazyik olarak kendini göstermiştir (Turan, 2018: 437-438). Bolşevikler, SSCB dönemi boyunca milliyetçiliğin diğer devletlerde de ortaya çıkmasının önünü almaya çalışmışlardır. Fakat bu süreç boyunca Rus milliyetçiliği ön plana da tutulmuştur. Bu dönemde seküler bir yapılandırma söz konusu idi. Sovyet rejiminin bu ağır şartları, etnisite oluşumunu yaygınlaştırarak süreci tetiklemiş bulunuyordu. 1930 senesinden itibaren Sovyet Birliği'nde bulunan cumhuriyetlerde, Stalin'in projelerinden biri olan “Üçlük (Troyka)” yaratıldı. Bunlar cumhuriyetlerde yüksek yetkilerle donatılması sonucunda ülkelerde

keyfi kararlar vermeye başladılar. Sözde Sovyet aleyhine karşı birtakım propagandalar yapıldığı öne sürülerek on binlerce günahsız insan, represiyaya (siyasi baskı) kurbanı oldu. Bu üçlünün hedefi devlet idarelerinden, eğitim kurumlarından, çeşitli bürokratlardan, komünizm rejiminden razı kalmayan kişilerin bulunması ve onlara karşı sert cezaların uygulamasını gerçekleştirmektir. Sovyet yönetimine karşı olan kişiler genellikle sürgünlere gönderiliyordu. Bolşevik Rusya, işgal ettiği devletlerin halklarına ilk önce Marksist ve Leninist, düşünceleri aşlamaya çalışmıştır. Bakış açılarını ve düşüncelerini Rusların dikte ettiği gibi yazmayan ya da ifade etmeyen, fikirlerinden dönmeyen entelektüeller 1937 senesinde rejim tarafından ya kurşuna dizildi ya da sürgüne gönderildi. XI. Kızıl Ordu'nun Özel Politik Bürosu'nun tehdidinden uzaklaşmak isteyen birçok entelektüel Gürcistan'a sığındı. Kafkasya ötesi cumhuriyetlerin kongresine giden M. Vekilov, H. Ağayev, F. Hoyski vb. ülkesine geri dönemedi. Onlar cumhuriyetin ilk göçmenleriydi. H. Ağayev ve F. Hoyski Tiflis'te şehit edildi. 1937 senesi Josef Stalin tiranlığının yaşandığı halklar açısından en üzücü ve dram dolu bir seneydi. Bu dönemde Azerbaycan devletinin yüksek rütbeli komutanlarını hapsedmek için her türlü komplo teoriler hazırlandı. Tutuklananlar Sibiryaya bölgesinde bulunan Solevetski adalarına sürgüne gönderildiler. Bazı generaller ise kurşuna dizildiler. Geride kalan aile bireyleri de sürüldüler (Garamanlı, 2019). SSCB rejiminin olumlu tarafları da olmuştur. Bunlardan bazıları şunlardır:

- Yeni bir kültür ve medeniyetin doğuşuna zemin hazırlamışlardır.
- Okuma ve yazma oranının artmasına neden olmuştur.
- Tarımda üretimin yaygınlaşmasına destek olunmuştur.
- Az gelişmiş devletler için endüstrinin gelişmesi konusunda reformlar düzenlenmiştir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği yönetimi, birlik içindeki vatandaşlarına birlik ve beraberlik dâhilindeki konularıyla doğru orantılı bir biçimde toprak ve bazı konularda bağımsızlık vererek bu vatandaşların kendilerine has bir kültürü geliştirmesi için teşvik etmiştir. “Sovyet ulusçuluğu” olarak isimlendirilebilecek bu uygulamada esas hedef, üye devletlerdeki ekalliyetleri “hükümler etnisite” dâhilinde kaynaştırmak, üye devletleri birbirlerinden ayırıştırırken öz dahillerinde olabildiğince aynılaştırmak ve Moskova'ya bağlı kılmaktır. “Bütün Sovyet topluluklarında bunu uygulamaya çalışan ve toplulukların hepsinde ortak bir Sovyet vatani ve vatandaşlık duygusu yaratmak isteyen rejim, bu topluluklara kendi dinini, milliyetini ve geleneklerini unutturmak için yoğun bir propaganda kampanyası başlatır. Bunun için de çeşitli metotları kurnazca uygular. (...) 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ise, Sovyetler Birliği içinde Rus milliyetçiliği hızlıca yaygınlık kazanmıştır. Bundan çekinen insanlar, belli bir makama, mevkiye ve imkâna sahip olmak için, resmî ad olarak Rus adı alanlar da olmuştur. Bu şovenizm isimlerle sınırlı kalmayıp evliliklere de yansımıştır. Hızla yükselmenin bir diğer yolunu da ya bir Slav'la evlenmek, ya da Rus okullarında okumak teşkil ediyordu. Bunda da amaç, Türklerin Ruslarla entegre olmasını sağlamaktır.” (Toz, 2012:38). Sovyet rejiminin Rus olmayan vatandaşları şuurulu bir biçimde milliyetçiliğin ilkeleriyle donatmaları SSCB'nin dahilinde bulunan Rus olmayan vatandaşların öz millî ülkelerini yaratabilecekleri bir çerçeve çizmeleri bu devletlerin 1990

senesinin ilk başlarında kendi ulus devletlerini yaratmalarının yolunu açmıştır (Turan, 2018). “Propagandalarla insanlara kültürünü unutturma çabaları bu dönemde önemli bir yer tutar. Propaganda bombardımanı ile de bu kültür erozyonunu hızlandırmayı amaçlayan rejim, bir kısım insanları bu yöntemle etkilemeyi başarır da, yerel kültürleri ortadan kaldıramaz. İnsanlar yine kendi kültürlerini bir şekilde muhafaza yoluna giderler. Bu hareketler, sadece toplulukların kültürlerine inen bir darbeden öteye gidemez.” (Toz, 2012:34)

3.3. Gülistan ve Türkmençay Antlaşması

Gülistan ve Türkmençay antlaşması, Azerbaycan topraklarının ikiye ayrılması konusunda varılan antlaşmaydı ve bu anlaşmalar modern çağda bile hala unutulamayacak derin yaralar bırakmıştır. Bu antlaşmalar sonucunda iki kardeş birbirinden ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır. Çağımızda Kuzey Azerbaycan bağımsız olsa da Güney Azerbaycan hâlâ İran rejiminin esareti altındadır. Zaman zaman Güney Azerbaycan'da bağımsızlık hareketleri düzenlense de birliği sağlayacak sonuç alıcı bütüncül bir siyaset izlenememiştir. İran'da Molla rejimi iktidara geldikten sonra ülke dahilinde Farslaştırma politikası yürütülmeye çalışılmıştır.

XIX. yüzyıldan itibaren gerçekleşen İran-Rus savaşlarının sonucunda, 12 Ekim 1813 tarihinde Rus İmparatorluğu ile Kaçarlar (İran) arasında imzalanan her iki devlet için de önemli antlaşmalardan olan Gülistan Antlaşması ve ardından da 1828 yılında Türkmençay Antlaşması'nın imzalanmasıyla Azerbaycan toprakları ikinci defa ayrılmış oldu. Şimal ve Cenubi Azerbaycan diye isimlendirilen bu bölgelerin bir kısmı Rus imperatorluğunun, büyük bir kısmıysa İran'ın egemenliği altına girdi. Bu dönemden başlayarak Kafkasya Türkleri, tahminen yüzyıl süresince toplumsal, kültürel ve politik olarak Çarlık ve ardından Sovyet Rusya'nın baskısı altına kalıyordu. İslam inancı içerisinde yaşamış bulunan Azerbaycan'da yaşayan Türk halkı, ilk defa Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine sahip olan bir imparatorluğun idaresi altına girmiş oluyordu. Bu dönemden itibaren Rus esaret altına giren Türkler dinsel ve sosyal alanda İran'daki budunsal kardeşlerinden değişik bir yola girmiş bulunuyordu (Tağiyev, 2013). Zira günümüzde Kuzey Azerbaycan Türkleri sekülerizm çizgisinde ilerlerken, Güneydeki soy kardeşleri yaşam tarzları sözde şeriat yasaları doğrultusunda, baskıcı ve otoriter bir rejim tarafından belirlenmektedir.

Bu antlaşmaları hususi kılan taraflarından birisi, üzerinde hakimiyet sözleşmesi yapılan Azerbaycan Türklerinin bu sözleşmede hiçbir söz hakkının olmamasıdır. İran ve Rusya, bir ulusun yazgısıyla oynayıp Azerbaycan Türklerini ve topraklarını ikiye bölmüşlerdir. Çağımızda da bu sorun tüm karışıklığıyla sürmektedir. Azerbaycan Devleti'nin “Bütöv Azerbaycan veya Vahit Azerbaycan” ideolojisi olarak zaman zaman dile getirdiği bu soruna çözümü yakın dönemde de olumsal gözükmemektedir, zira ne İran'da yaşayan Türklerde yeterli derecede bu konuya dair bilinç oluşmuş ne de Azerbaycan'da bunu temin edebilecek iktisadi ve politik kuvvet vardır (Yeşilot, 2008).

3.4. 1917 Ekim Devrimi'nin Azerbaycan Türkleri İçin Etkisi

Rusya'da hayata geçmiş bulunan Bolşevik Devrimi, Azerbaycan entelektüelleri için özgür ülke olma yolunda ellerine geçen politik bir fırsattı ve bunu kıymetlendirebilecek kadroları mevcuttu. 28 Mayıs 1918'de misak-ı millî olarak hatıralarda yaşayan Özgürlük Bildirgesi'nin kabul edilmesiyle özgür Azerbaycan devleti kuruldu. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti şarkta demokrasiye uygun prensiplere dayanan ülke konumundaydı. Azerbaycan halkı, bu tarihsel durumdan faydalanarak Modernliği, İslamcılığı ve Türkçülüğü özgür bir ülkenin esas ülküsü olarak kabul ettiler. İnanç alanında da özgür ve ulusal çıkarlara elverişli bir inanç siyasetinin sürdürülmesine imkan verilmiştir (Tağiyev, 2013).

1917 yılında Kuzey Azerbaycan'da başlayan millî Türk bağımsızlık hareketi, Güney Azerbaycan'a da yayılmıştır. Bu mücadelenin başında Şeyh Muhammed Hiyabani vardır. 1917- 1918'de Hicaz ve İstanbul seyahatinden dönüşünde, Bakü'de bulunan Hiyabani, Kuzey Azerbaycan'daki Türk millî bağımsızlık mücadelesine yakından tanık olmuştur. Tebriz'e geçerek politik alanda eyleme başlar. Teceddüd gazetesinde sömürgeci kuvvetlerin ve onun yerli ortaklarının maksatlarını ifade eden ve halka ümit ve gayret telkin eden çok ehemmiyetli makaleler yazar (Kafkasyalı, 2006). Ancak Güney Azerbaycan'daki bu mücadeleler süreklilik arz etmez.

3.5. Basın

Günümüzde siyaseti ayakta tutan en önemli araçlardan birinin basın veya medya olduğu herkesin malumudur. Entelektüeller ve aydınlar, basın sayesinde kendi düşüncelerini yeni nesillere aktarırlar. Basın, ilk çıktığı dönemden beri önem verilen bir araç olması sayesinde yurttaşlar için bilgilendirici ve eğitici uygulamaya sahiptir. Çarlık döneminden itibaren Azerbaycan Türkleri için gazete ve dergiler, çağdaş ulusun oluşması ve bir emperyalist güce karşı birlikteliğin hususiliğine vurgu yapmıştır. Çarlık rejimi döneminde aydınlar tarafından yaratılan veya Azerbaycan Türkçesi ile yayın yapan gazetelerden bazıları şunlardı: Kaspi, Hayat, Ekinci, Keşkül, Ziya, Hümmet, Tekâmül, Tatariskie Vedomosti... Önemli dergilerden ise Füyuzat, Molla Nasreddin ve Debistan dergisi büyük önem taşımaktaydı.

Çarlık işgalinde bulunan Azerbaycan için basın önemli bir role sahipti. Dergiler ve gazeteler sayesinde Azerbaycan Türkçesi, yabancı kelimelerden arındırılmasının ve Azerbaycan edebiyatının ve sanatının ilerlemesinin yolunu açmıştır. Azerbaycan Türkçesiyle ilk gazete 1832 yılından itibaren yayınlanan "Tatar Haberleri" isimli gazete olmuştur. Bu gazete, Tiflisskie Vedomosti gazetesinin uzantısı olarak yayınlanmıştır. Gazetenin istihzar edilmesinde A. Bakıhanov şahsen kendisi katılmıştır. Hasan Melikzade Zerdabi tarafından oluşturulan Ekinci gazetesi, Azerbaycan'da yayınlanmıştır. Ekinci gazetesi Azerbaycan'da basının sarsılmaz ilk örneğidir (Yeşilot, 2015). Ekim Devrimi'nin ardından Müslüman gazetelerinin sayısı artmaya başlamıştır. 1905-1917 arasında Orta Rusya'da toplam 61 adet Tatarca gazete meşru olarak yayımlandı; yalnızca Kazan'da 23, Bakü'de ise 63 gazete kurulmuştur.

Müslüman camiaların lisanlarında üretilen gazetelerin büyük ekseriyeti Azerbaycan Türkçesinde yayımlanıyordu. 1905'te Kafkasya'da geniş bir camia tarafından okunan en ünlü gazete olan "Hayat", Bakülü milyoner Hacı Zeynelabidin Tağıyev desteğiyle kurulmuştu ve Hayat gazetesinin başyazarı ise Ahmet Ağaoğlu'ydu. O senelerde Ağaoğlu'nun çok yakın bağlantısı olduğu diğer Türkçe basılan gazete ise İrşad gazetesi idi ve bu gazete, İsa Bey Aşurbeyli aracılığıyla çıkarılmaktaydı. (Meyer, 2021).

Fakat gazete yayımlamaları süreklilik teşkil etmedi, Rus baskısı sonucu önemli yayımlar yapan Keşkül gazetesi kapandıktan sonra ardından "Şarki-Rus"un basımına kadarki on dört sene boyunca, Azerbaycan Türkçesinde hiçbir gazete ve dergi basımına izin verilmedi. Bu da Çar Rusyası'nın Azerbaycan Türklerine karşı yürüttüğü sömürgecilik ve Ruslaştırma politikasını doğurdu, Azerbaycan dilinde gazete yayımlamak isteyenler Çar III. Aleksandır'ın Kafkas Müslümanları için söylediği "Bırakın onlar Rusça okusunlar." sözünü hatırlatır, Çarizmin yürüttüğü bu politikaya karşı mücadele veren aydınlar, millî basının yayınlanması için büyük çaba sarf ediyorlardı. Zira millî bilincin uyanması için aydınlara göre basın, çok önemli bir araç konumundaydı. (Aşırılı, 2009).

1920 yılındaki Rus işgali ile ülkede kurulmuş olan Sovyet yönetimi sonucunda Azerbaycan'da yayınlanan dergi ve gazeteler içerdiği konular bakımından da bir değişime ve dönüşüme uğramıştır. Azerbaycan'daki idareyi esareti altına geçiren ve yerli solcularla beraber medya da farklı biçimde yayınlar yapmış ve itaatkâr Sovyet vatandaşı yaratılması için basın aktif şekilde kullanılmıştır. 1980 senesine kadar geçen zaman içerisinde Rusya'da olan Rus yanlısı yayınlar, Azerbaycan'da olan Türk basınına düşük dereceye indirerek vatandaşların dikkatini etkilemeyen bir konuma getirilmiştir (Akarslan, 2019).

3.6. Millî Bilincin Gelişmesi

Jön Türk hareketinin etkisinde kalan Azerbaycan ve Kırım Türkü entelektüeller arasındaki ilk politik girişimler, partilerin oluşmasından daha önce ortaya çıkmıştır. XX. asrın ilk yıllarında, siyasi partilerin kurulmasından önce, Bakü'de endüstri alanında servet sahibi olan ve toprak sahibi Azerbaycan Türkü endüstriciler aracılığıyla sağlanan ekonomik destek sayesinde teşkilatlanmış politik bir grup ortaya çıkmış oldu. Türk ideolojisi düşüncelerinin çatısı altında bir araya gelen bu grup, düşünceleri itibarıyla Osmanlı imparatorluğundaki Genç Türk'lerin faaliyetinin etkisi altında kaldı. Görüşleri olan Pan-Türkizm, Jön Türklerde olduğundan daha kuvvetliydi (Çelik, 1996). Milliyetçilik hareketinin Azerbaycan, Türkistan ve Kırım da başlamasının, ardından bu hareket Osmanlı coğrafyasını da kapsayacak büyüklüğe ulaşacak ve Osmanlı aydınlarını da etkileyecekti.

Pan-Türkçüler, seçkin bir eğitimin ve yaşadıkları dönem için sıra dışı olan deneyimlerin ürünüydüler. Özgün ruzmaneleri süreç içerisinde farklılaşmakla beraber, geç imparatorluk döneminde sürmekte olan hususi ilerlemelerin ayrılmaz bir parçasıydılar. Onlar imparatorluklar arası insanlardı ve Orta Kafkasya'nın Müslüman topluluklarında cereyan eden sosyal, kültürel ve siyasi mücadelelerin merkezinde yer aldılar. Dahası, başka pek çokları gibi Pan-Türkçüler de Müslüman dinî hüviyetine

göndermede bulundular ve bu açıdan, öz devirlerinden başka diğer pek çok kendi insanına benziyorlardı (Meyer, 2021).

Avrupa devletlerinin Anadolu da üretilen tekstil ürünlerine olan merak sayesinde ve bunun tesiriyle yabancıların Türklerin tarihsel ve kültürel konuları açısından araştırmalar yapılması merakını uyandırmış oldu ve bu da Türkoloji çalışmaları ve araştırmaları yapan yabancı entelektüellerin sayısı arttırdı (Durgun, 2019).

Rusya işgaline uğrayan Türk şehirleri için pek mühim bir dönem başlangıcını oluşturan 1905 Devrimi, Kafkasya Türklüğündeki millî güçlerin tekamülü dâhilinde takdire şayan bir başlangıç oluşturmuştur. Bu dönemden başlayarak kısmen geniş bir nefes alma olanağı bulan Kafkasya Türkleri sanat, maarif, sosyal ve siyasi hayatta önemli adımlar atmışlardır (Çağın, 2020). Azerbaycancılık kavramına gelince, N. Nesibli'ye göre bunun 1930'lardan itibaren Sovyet devrinde Azerbaycan'ı Türk menşeyinden uzaklaştırmak için yapılmış siyasi bir harekât olduğunu vurgulamıştır (Nəsibzadə, 1998).

Trankafkasya siyasal birliğin çökmesiyle birlikte oluşum şeklini kaybeden Seim'deki (yasama organı) Müslüman temsilcileri, 1918 yılının 28 Mayıs tarihinde Azerbaycan Ulusal Şurası'nı yaparak, yeni bir budunun oluştuğunu bütün camiaya duyurdular. 1918 senesine kadar coğrafi bir toprak parçasının ismi olan Azerbaycan, artık bir ülkenin ismiydi. Tatarlar, Kafkasya Türkleri ve Müslüman cemaatleri gibi farklı adlarla anılan yurttaşlar, bu dönemden sonra usulen Azerbaycan Türkleri veya Azerbaycanlı olmuştu. Fakat ülkenin bu adı, kararlaştırılmamış sınırlar dahilinde istifade edilmesi, bir süre sonra İran rejimini hoşnut bırakmamış ve itirazlarını dile getirmişlerdir. Tahran, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tebriz'i İran'dan almak isteyen Osmanlılara alet olduğu endişesini uyandırıyor, zira bu kuşku Osmanlıların 1918 Haziran ayında Tebrizi yeniden ele geçirmesiyle daha da kuvvetlenmişti. Bu nedenle Azerbaycan yeni kurulan yönetim, İran'ın rahatsızlığını sakinleştirmek için, harici işlerinde Kafkas Azerbaycan'ı ismini kabullendi. Azerbaycan'ın hür bir devlet olduktan sonra önündeki ilk meselesi, yeryüzündeki ilk Müslüman cumhuriyeti teşkilatlandırmak ve ardından bir başkan adayını seçmektir. Bu göreve, F. Hoyski seçilmişti ve görevinin ilk gününde kabinesini oluşturmuştu. Böylece yönetim, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin tesisini dünyaya resmen duyurmuş oldu. Hakikaten de AHC kurulduğu devirde İran'da şahlık, Türkiye'de sultanlık, Buhara'da hanlık, Afganistan'da da padişahın egemenliği vardı (Akifoğlu, 2017).

Azerbaycan bağımsızlığının uzun sürmemesinin nedeni, yeni bir işgalle yüz yüze kalmış olmasıydı. O devrin elverişsiz şartları sebebiyle yeni kurulan devletin kolay bir şekilde Rus işgaline uğraması pek uzun sürmedi. Bu işgalin diğer işgallerden hiçbir farkı yoktu. Moskova'da başa geçen Bolşevikler, işgalden sonra yeniden eski geleneklerini devam ettirmeye başlamışlardı. Zira başa geçmez ilk işleri, yeniden komşu devletleri kendi esaretleri altına almalarından kaynaklanıyordu.

Bolşevik rejiminin sosyalist çizgi içerisinde oluşturdukları ilkeler halkı etkilemek için uyandırdığı sözde optimist ve umut verici durum, Kafkasya ve Asya Türklerini de tesiri altına almıştır.

Rusya'daki Müslüman Türk önderler de monarşi yönetimin esaretinden kurtulmayı sevinçle kutlamışlardı fakat yeni bir esaretin etkisi altına gireceklerinin bir çoğu tahmin bile edememişti. Öbür yandan Rus egemenlik coğrafyasında yaşayan Türkler, aralarında bir birlik ve beraberlik amacına yönelik etkinliklerini sürdürüyorlardı. Daha önce mevcut olan düşünce ihtilafları yeniden canlandı ve bu, 14 Mayıs 1917 yılında Moskova şehrinde bir araya gelen Türk-İslam cemaatleri için Müslüman kurultayında büyük bir sorun haline gelecekti. Bu konuda iki esas düşünce egemendi: İlki Rusya dâhilinde Türklerin birlik ve beraberliği sağlanacak, bu beraberliğin kültür birliği, yani merkezîyet düşüncesi, ikincisi ise coğrafi muhtariyet düşüncesi, yani Adem-i Merkezîyet düşüncesi idi. Bu hususta ilk fikrin savunucuları Tatar Türkleri ve ikincisi de Azerbaycan Türkleri tarafından müdafaa edilmekteydi (Çelik, 1996).

Zenkovsky, 1913 senesinde Türkiye'deki Rusya Türklerinin Tatarcılık-Türkçülük münakaşasını kendi aralarında bitirdiklerini ve Turancılık düşüncesine geri döndüklerini kaydetmektedir. Akçura aracılığıyla büyük destek bulan bu ilerleme, radikal Turancılık ülküsüne sahip olan Kırım, Kafkasya ve Asya Türk göçmenlerinin yaşadıkları durumlar karşısında yüzlerini giderek daha fazla çevirdikleri kültürel ve politik Pan-Türkçülük ülküsünün bundan sonra nasıl bir yol çizeceği ve bu hususta izleyecekleri yöntem konusu çok önemli bir yer tutacaktır. Berkes, ihtilalin gerçekleştiği dönemde Rusya'ya seyahat eden Akçura'nın geri dönüşünde, Türkçülüğün de sömürgecilikten farklı bir şey olmadığını iddia ettiğini ve o devirde bunun ciddi bir argüman olduğunu kaleme alır. Pantürkizm Turancılığa, Turancılık da ırkçılığa indirgenemez çünkü her iki ülkü dâhilinde hem siyasi hem de politik yönden ilkeleri olan değişik fikirler barındırmaktadır. Politik ve kültürel vurgunun örtüştüğü, böylelikle ırkçılık boyutunun öne çıktığı, fakat belirli süre aralığına ve belirli şahısların fikirlerine indirgenebilir. Yaygın şekilde Turancılık, bütün bu ülkülerin ortak ismi olarak kabul görülebilir ve tartışıldığı coğrafya ya da zaman dilimine göre tanımlanması gerekir (Tokluoğlu, 2012). Bazı yazarların Pan-Türkçülük ülküsünü sömürgeciliğe indirgemeleri, kanıtlanmamış bir yorumdan ibarettir. Zira Panslavizm tehdidine karşı, Kafkasya Türkleri Pantürkizm ülküsü ile cevap vermişlerdir. Azerbaycan'da gerçekleşen milliyetçilik, işgale uğramış olan bir devletin, bağımsızlık mücadelesidir. Kısacası romantik milliyetçilik esaslarına dayanır.

4. SONUÇ

Milliyetçilik, çağdaş dünyamızın en önemli sosyal olgularından birini teşkil eder. Milliyetçilik, kuvvetli toplumların siyasi gücü olarak değerlendirilebilir. Yeryüzünün farklı bölgelerinde milli hüviyetin nasıl biçimleneceğini farklı tarihsel süreçler belirlemiş ve belirlemeye devam edecektir. Avrupa coğrafyasında ulus-devletin oluşması sürecinde devamlı genişlemekte olan halkın egemenliği veya ulus egemenliği düşüncesi milliyetçilik nosyonunun oluşması için tesirli bir etken olmuştur. Milli hüviyet ne kadar iyi, sağlam kurulursa bir o kadar uzun ömürlü olur. Temel olarak da herkes ortak üstün kimliğe sahip olmalıdır. O zaman sosyal ve siyasi sistem kusursuz işler.

Literatürde ulus-devlet ve milliyetçiliğin yükselişinin Avrupa kıtasında gerçekleştiği konusunda bir oydaşma sözkonusudur. Batı Avrupa’da oluşan milliyetçilik, zamanla bütün dünyaya yayılmaya başlamıştır. Zira milliyetçiliğin gelişmesi sonucu çok uluslu imparatorluklar, XIX. yüzyıldan itibaren parçalanma sürecini yaşamıştır. Rus İmparatorluğu da bu süreçten etkilenmiştir. İlk büyük darbe Rus-Japon Savaşı’nın gerçekleşmesiyle başlamıştır. Zira Rus İmparatorluğun işgaline uğramış bulunan devletler, bu yenilgiden sonra imparatorluğun çok da güçlü olmadığını ve gözlerinde Rusya’nın gücünü fazlasıyla büyüttüklerinin farkına varmışlardır. 1.Dünya Savaşı’nın da müttefiklerden istediği desteği alamamış olması, sosyal ve ekonomik bunalıma girmesi Rusya İmparatorluğuna öldürücü darbe olarak yansımıştır. Bu süreç Rusya’da Çar rejiminin politikasından ve yönetim şekli rahatsız olan Bolşevikler’in ayaklanmasına yol açmıştır.

3 Mart 1918’de Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı ve Bulgaristan arasında Brest-litovsk Antlaşması imzalanmış ve Rusya savaş-tan çekilmiştir. Rusya, 93 Harbinde ele geçirdiği Kars ve çevresinden geri çekilmiştir. Savaştan yorgun ve kaynaklarını tüketerek çıkan Rus İmparatorluğu’nun içten çöküşü de hızlanmıştır. Ekim Devrimi döneminde imparatorluğun işgaline uğramış olan devletlerden bazıları, bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Fakat bu yeni bağımsız ülkelerin özgürlükleri uzun sürmemiştir. Bolşevikler yeniden bağımsız olan devletleri, kendi yönetimleri altına alarak 1922 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’ni kurmuşlardır.

İmparatorlukların devrilme sürecini tek bir olgu olarak milliyetçilik üzerinden değerlendirmek de yanlış olur, imparatorluklar dâhilinde gerçekleşmiş olan sosyal ve iktisadi evrim süreci ve kısmen de bu dönemde gün yüzüne çıkmış olan liberalizm ve sosyalizmin de derin etkisi sözkonusudur. Bu analizin örneği olarak Rus İmparatorluğu’nu gösterebiliriz. Zira toplumsal ve ekonomik dengesizlik, Rusda yaşayan Müslümanları olumsuz yönden etkilemiştir. Kimliğinden uzaklaştırılmaya-koparılmaya çalışılan Türk topluluğu, bu baskı karşısında kendi özgürlüğünü ve bağımsızlığını korumak adına teşkilatlanarak mücadele etme yöntemini seçmiştir. Fakat bu teşkilatlanma hızla değil, yavaş bir şekilde ilerleme göstermiştir. Türk-İslam camiası, Rusya siyasetine karşı kendilerini savuma yoluna giderek Batıdan da almış oldukları birtakım düşünce akımlarının etkisi ile Doğu-Batı sentezinde kendi özgül düşünce evrenini oluşturmaya başlamış ve kendilerini bu konuda reformize etmeye çalışmışlardır.

Azerbaycan topraklarında binlerce yıla dayalı Türk birlikteliğimizin özünü lisan oluşturmuştur. Ermenistanın Azerbaycan Devletine karşı 27 Eylül 2020’de başlattığı saldırıya karşı saldırıda bulunuldu ve 44 gün savaş sürdü ve bu sürede 300’den fazla yerleşim birimi Ermeni işgalden kurtarıldı. Azerbaycan ordusunun Şuşa’ya girmesi, Ermenistan ordusunun içsel kaosa sürüklenmesine neden oldu ve Ermenistan, 10 Kasım 2020’de yenilgiyi kabul etmek ve Ağdam, Kelbecer ve Laçın illerinden de ordusunu çekeceğini taahhüt eden bildiriye imza atmak zorunda kaldı. Bu zaferin ve Azerbaycan’ın 21. yüzyıldaki güçlü devlet yapısının kaynağı Türk Milliyetçiliğine dayanmaktadır. Azerbaycan’daki Türk Milliyetçiliği olgusu, sosyal dayanışmayı kuvvetlendirmekte, Türk kültürü ve Türk töresi içinde yetişen

nesillerde milli bilinci geliştirmekte, ve müşterek Türk tarih şuurunu ile Azerbaycan'da yaşayan Türklein nasıl bir maddi ve manevi hazinenin üzerinde buldukları öğretilmektedir. Bu demektir ki, Azerbaycan'daki Türk Milliyetçiliği küresel kültürünün dışında, Oğuz-Ata'dan gelen miras ve mağfret ikliminde soluklanmakta, kökü mazide olan Turan-Kızıl Elma amacına yönelirken, Türk kültürünün zenginliği ile tüm Türkler A'dan Z'ye parçalanmaz milli birlik ve bütünlük düşüncesi etrafında birleşmektedir. Mehmed Emin Yurdakul'un 1897'de Dömeke Meydan Savaşından sonra ifade ettiği; “Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur” kavramıyla betimlenen bu süreç bize şunu öğretmektedir ki, Türklerin atalarına kutsal ilâhi bir emirle verilen Dünya barışını kurmak, hissetmek ve hissettirmek görevinin ifa edilmesinde Türk Milliyetçiliği olmazsa olmaz bir öneme sahiptir.

KAYNAKÇA

- Açikkaya, S. (2010). Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Genel Dinamikleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(28), 403-420.
- Akarşan, Z. (2019). Azerbaycan'da Kültürel Uyanış ve Basın. *Avrasya İncelemeler Dergisi*, 8(1), 1-22.
- Akgün, S. ve Abbasov, A. (2020). Ekim 1917 Bolşevik İhtilalini Hazırlayan Süreç ve Rus Olmayan Azınlıkların Durumu. *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 1-17.
- Akifoğlu, V. (2017). Azerbaycan'da Milli Direniş 1917-1930. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 57(2), 776-795.
- Alkaya, E. ve Buran, A. (2011). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I*. Eskişehir: T.C Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Aşırılı, A. (2009). *Azərbaycan Mətbuatı Tarixi*. (Çev. Taghiyev, A). Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.
- Çağın, S. (2020). Asrımızın Siyavuş'u. G. Ö. Çakır (Ed.), *Mehmet Emin Resulzade Seçme Eserler I*. Ötüken Neşriyat, (248-293), İstanbul.
- Çelik, D. (1996). XIX ve XX Yüzyıllarda Azerbaycan. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi Bilig*, 0(3), 60-79.
- Durgun, G. (2019). *Türk Milliyetçiliğinin Oluşum Süreci ve Türk Milliyetçiliğinin İdealleri Bağlamında Cumhuriyetin İlanı*. (Yayımlanmış yüksek lisans tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Garamanlı, N. (2019). Stalin Döneminde Sönen Hayatlar Azerbaycan Kadınlarının Sürgün Hayatları. *Türük Uluslararası Dil Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 0(19), 165-179.
- İbrahimli, F. (2010). “Cumhuriyetin Çöküşünün Ardından Azerbaycan'da Siyasal Baskı ve Tutuklamalar”. Q. Şükürov ve V. Qafarov (Ed.), *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan*. İQ Kültür Sanat Yayıncılık, (274-282), İstanbul.
- İsmailov, M. (2014). *Azerbaycan Tarihi*. (Çev. Kurban, V). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- İsmayılov, M. (2007). *Azerbaycan Tarixi*. (Çev. Taghiyev A). Bakı: Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası.

- Kafkasyalı, A. (2006). XIX ve XX Yüzyıl Siyasi ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansıması. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(25), 165-208.
- Meyer, H. J. (2021). *İmparatorluklar Arası Türkler*. (Çev. Akman, R). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Nəсібzadə, N. (1998). *Azərbaycanda Türkcülük və Azərbaycan Problemləri*. (Çev. Taghiyev, A). Bakı: Ay Ulduz Nəşriyyatı.
- Özel, M. (2014). Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 99-122.
- Taghiyev, K. (2013). Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan`da Din Eğitiminin Gelişimi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(28), 380-389.
- Torkluoğlu, C. (2012). Ziya Gökalp Turancılıktan Türkcülüğe. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 26(84), 104-143.
- Toz, H. (2012). *Çağdaş Türkmen Şairi Kerim Gurbannepesov –Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri-*. Pegem Akademi Yayınları, Ankara.
- Turan, R. (2018). Kuzey Azerbaycan`da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 0(61), 429-451.
- Türe, F. ve Aghaazizov, N. (2019). Sovyet Dönemi Öncesi Azerbaycan`da Siyasal Yapı. *International Social Sciences Studies Journal*, 5(46), 5435-5450.
- Yakar, Ü. (2018). 1920-1930 Yıllarında Azerbaycan`ın Milli ve Manevi Değerlerine Karşı Sovyet Rusya Tarafından Yürütülen Asimilasyon Siyaseti. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 306-325.
- Yeşilot, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.